

СЕРГІЙ БОРЕМОВ.

НЕРВИ.

ОПОВІДАННЯ.

Присвячую
любому другу О. Ф. Дурдюковській.

I.

Лука Петрович Сухомлинець, професор університету і редактор місцевої часописі, вернув ся до дому о другій годині, розлютований та знервований. Кинувши на руки покоївці дорогого кожуха і ще не відчинивши навіть дверей до покоїв, він гукнув на всі хати:

— Софіє Петровна! Обід готовий?

З побічних дверей виглянула гарна, повновида жінка, і глянувши пильно на Луку Петровича, спокійно промовила:

— Ще! Адже ми раз-у-раз о п'ятій обідаємо!

— Чорт би побрав усіх вас! — гукнув професор, а його червоне обличчя ще більш почервоніло. — Що се за порядки такі? На якого біса я держу вас? Прийдеш до дому голодний, наморений, спрацьований — і навіть ложки страви тобі не дадуть вчасно... Жди, поки їм схочеть ся на стіл накривати!

Останні слова донесли ся вже з кабінету, куди професор увійшов, грюкнувши дверми з усієї сили, і там зачинив ся. Софія Петровна постояла на порозі, прислухаючись деякий час до стукоту в кабінеті, потім і собі грюкнула другими дверми, промовивши:

— Се каторга — не життя! — й пішла до пекарні наказувати, щоб порались швидше з обідом.

А з професорового кабінету доносив ся не стихаючи тупіт од важкої ходи Луки Петровича; голосно лунав він по високих,

на-пів порожніх хатах, бився об стіни, обзивався в найдальших кутках і завдавав усім, хто був у господі, не то якогось прикрого остраху, не то терпкої нудьги, — не розбереш, що саме налягло на груди, придушило їх і заважало вільно й широко дихати. Дух роздрочення, що влетів сюди разом з господарем, опанував їм у сих хатах і скрізь поклав свій гнітючий відбиток, на всіх наліг важким каменем; усім було якось моторошно, не по собі. Покоївка нечуїно, мовчки, на-вшпиньках, навіть дух у грудях запиняючи, — бо й він здавався якимсь разючим дисонансом серед тієї напруженої атмосфери, — поралась по хатах; Софія Петровна не виходила з своєї кімнати. Усі, навіть у пекарні, знали, що „професор гніваються“... А він ходив у-подовж кабінету, несьвідомо повертаючись коло стін та вимахуючи руками; голова його низько схилилася на груди; погляд блукав, ні на чому не зупиняючись; по обличчі пробігав иноді вираз страждання, то знов иньшим разом крива, іронічна усмішка, якась наче силувана, зневажливо тремтіла на губах; з уст його злітали иноді уривчасті недокінчені фрази та окремі слова. Часом Лука Петрович важко й глибоко відсапував, ніби в грудях йому вместилося щось чуже, щось зайве, і він хотів разом з повітрям його звідти видихнути, а воно змагалось і не пускало. Були хвилини, коли він, махнувши нервово рукою, немов одганяючи від себе причепливі думи, присідав коло стола, брав до рук часопись і починав, здавалось, уважно читати; але робив се за кожним разом недовго. Рядки незабаром зливалися в якусь невиразну, суцільно-сіру масу; букви рушалися й танцювали на папері, і як не силував себе Лука Петрович спіймати їх, впровадити на призначене місце й виїхати з їх якийсь зміст — вони не слухались і наче на глуз брали його силкування; а ті думки, що й перше, вільно ширяли в мозку, і мішаючись з буквами, творили разом якийсь хаос безладний... Лука Петрович кидав часопись, знову зривався з місця, і обхопивши голову руками, починав в здовж і в поперек міряти свій кабінет, а уривки фраз та слів знову злітали з уст непомітно для його самого.

Згодом уривчасті вигуки та окремі слова почали гуртуватися в якусь чудну промову, складаючи з себе цілий монолог, що хрипко вилітав з грудий Луки Петровича і розходивсь-розкочувався по хатах... Як та вода у повідь, прорвавши нарешті перепони, що її запиняли, з буркотом виривається на волю, піниться й несеся скажено-прудко між вузькими берегами, — так лилися

з уст його слова, товплячись, попереджаючи одно одне в якомусь дикому неладі, несучи в своєму шумливому потоці скарги на когось, похвалки, проклони...

— Ніякого вину сій молодіжі нема! — несло ся в кабінету. — Деж пак — оборонці правди... справедливости... збезчещених ідеалів!... Борці з абсолютизмом!... Таку оборону та боротьбу завдати-б вам, щоб і не знали, куди й тікати... в які двері потовпити ся... ледарі нікчемні!... Чого до університету вступили? — завдав Лука Петрович питання стінам, — учити ся? наук слухати?... То й учить ся-ж, слухайте, неuki... а не пхайте свого носа в політику... Так ні-ж!... Тільки й чуєш: „устав 63 року“, „устав 63 року“, „занедбанне науки!“ А спитай вас, що то за „устав“ такий, то й вирячите очі, як... Нема того, щоб за ділом сидіти, то політику розводите... Ф-фу... А отой-о, чорненький, бач, що вигадав!... Ні, я тобі сього так не подарую! — люто напав ся Лука Петрович на якогось невидимого ворога, ніби той лежав у його під ногами і благав помилювання. — Се тобі даром не пройде... ледачий оборонцю стоптаних ідеалів!... Поміряємось ще... побачимо, чий батько дужчий, хто кому дозволить більше!... Ф-фу!...

Довго ще важкі ступні Луки Петровича лунали в кабінеті; довго ще з уст його вилітали гнівні, нездержливі епітети, а часом і простацька лайка на адресу якихсь „оборонців правди та борців з абсолютизмом“... Аж ось двері до кабінету несміливо рипнули, відчинили ся і чепурненька покоївка стала на порозі, промовивши тихо, немов бояла ся когось збудити, або в хаті був тяжко недужий.

— Пані звеліли просити пана професора до столу.

Лука Петрович обернув ся до неї й мовчки хитнув головою; потім важко відсапнув кілька разів, потер чоло рукою й пошаму ступаючи пішов до столу. На столі нарував гарячий борщ, але Софії Петровни на її звичайному проти Луки Петровича місці не було. Лука Петрович, постоявши трохи, ніби не знаючи, що йому почати, сів на своє місце, налив з якоїсь штучної плящини чарку настояної горілки, одним духом випив, і скривившись став набирати борщу. Увійшла й Софія Петровна і мовчки, не дивлячись на професора, сіла й собі до столу, але до страви не доторкнулась. Тихо стало і тоскно; чути було, як дихали важко в обох груди... Лука Петрович їв як не своїм ротом: сьорбнувши скільки разів борщу він поклав ложку, обтер ся серветкою й тільки важко відсапував.

— Се тим, що хтось бучу збив за неготовий обід! — промовила ніби сама до себе Софія Петровна, а потім злісно додала, обертаючись вже просто до Луки Петровича: — Чому-ж не їсте? Адже-ж ви хотіли їсти, з голоду помирали... на всі хати крику наробили на мене, наче на свою наймичку! Вибачте — я вам не наймичка й не жінка, мене не куплено, анї звязано... Схочу — зараз же покину...

Софія Петровна була, як казали, якоюсь далекою родичкою професорови й правила у його за господиню. Про відносини їх багато дечого плели, — звичайно поза очі, — а надто, коли траплялось, що молода жінка несподівано зникала на деякий час з міста; тоді поговору, невимовлених до краю натяків та двозначних усьмішок було за всі голови. Кожний із знайомих Луки Петровича, а най-наче жінота, тоді наче за обов'язок мала зустрівшись питати його про здоров'я Софії Петровни, і видимо ніхто не діяв його словам віри. Лука Петрович під щирю годину упевняв приятелів, що весь поговор той виходить від його ворогів, яких він — і як професор університету і як редактор часописі та радний міської „думи“ — мав досить таких, що як могли-б, у ложці води його втопили-б.

Лука Петрович не відповів нічого Софії Петровні на її похвалку; тепер йому вже соромно було й перед нею й перед самим собою за те, що зігнав злість на неповинній жінці; він зітхнув і мовчки, як винуватий, узяв ся знов до борщу. Але страва видимо не йшла йому на думку, хоч і як силював він себе їсти; незабаром він у-друге поклав ложку і борщ прийняли мало не цілий. Теж саме було й з иньшими стравами. Лука Петрович набирав на тарілку — иньшим разом звичайно йому набирала Софія Петровна, але тепер вона сиділа нерухомо, — але набране так і приймали цілим.

— Не можу їсти! І до їжи охоту через їх утратив!... Видко, знов у мене нерви в-край розхитали ся! — бубонів він ніби сам до себе, але разом з тим поглядаючи скоса на Софію Петровну, щоб втягнути її в розмову, розповісти їй пригоду, що його так роздратовала, й почути слово спочуття. Він так прагнув сього слова, він почував себе таким самотнім... Але Софія Петровна наче води в рот набрала: тепер була її черга сердитись, і вона сиділа мовчки, дивила ся завзято то у вікно, то на гарний, горорізьбою оздоблений буфет, немов бачила його вперше. Тільки коли Лука Петрович згадав про свої нерви, вона ображено глянула на його і глумливо всміхнулася одним куточком рота, промовивши ніби сама до себе:

— Нерви!... Зараз нерви!... А як у інших — то мабуть мотузки якісь, а не нерви...

Спроба викликати спочуття й почути щире, сердечне слово звела ся ні на що. З-за столу вони встали мовчущі, з таким саме важким духом, як і посідали.

По обіді Лука Петрович зараз пішов до кабінету й зачинив ся там знову. Він мав звичай по обіді спочивати, закупивши цигарку та примостившись на широкій, м'якій отоманці. Лежачи він переглядав часопись, поки сон не зморить. Але тепер він ліг не зразу, а довго ще тупав по кабінеті, розкуйовдуючи останки волосся на голові та смикаючи своєю невеличку „цапиню“ борідку, що поросла якось кушиками.

— Ні, справді спокою мені нема через мої злиденні нерви! Ну, що таке, питаю себе, стало ся, щоб так хвилювати ся та мордуватись? Адже-ж дурниця, суцця дурниця, коли розважити гарзд, — аж самому сором! Якесь дурне, шалене хлопя, що має охоту вдавати „борця за правду“, — Лука Петрович знов іронічно всміхнувся, — цвікнуло кілька слів, яких і само добре не розуміє, зважило ся на дурну, просто таки безглузду вихватку — тай годі! Чи-ж варто себе мордувати, думаючи про те?... Воно дурне й забуло мабуть, що ми ще на іспиті зустрінемось і тоді...

Та Лука Петрович не докінчив, що буде „тоді“, а засміяв ся якось нервово-невесело і знов промовив голосно:

— Ну, се вже мерзота! Я, здаєть ся, насправжки збираюсь воювати з тим дурним хлопям, що аж помсти йому добираю, та ще на іспиті! Сього ще не було! Не варто звертати увагу! Ет, дурощі!...

Лука Петрович схопив часопись, помостив ся вигідно на отоманці й почав уважно читати, напружуючи всі сили свої, щоб з'осередити свою увагу на всяких звістках, що довгою низкою пробігали перед його очима. І йому, здаєть ся, на сей раз пощастило перемогти себе...

Щож таке справді стало ся? Чого хвилюєть ся пан професор та нарікає на свої „злиденні“ нерви? Про яке „хлопя“ згадує так зневажливо? Час уже й нам про те довідати ся.

А стала ся справді дурниця, як на добрі нерви...

II.

Було се саме на початку одного з таких звичайних у Росії, а надто останніми часами, „студентських заколотів“. Громадська

думка, а тим паче критика, сковані міцними кайданами всяких цензур, придушені бюрократичним принципом: „все обстоить благополучно“ — спали, десятками печатами запечатані; а коли иноді в більш рухливі часи й прокидалися, то не мали сили пробитися зі споду, а глухо клекотіли глибоко в середині, або пустившись манівцями, загинули десь на роздоріжжі — в непрохідних нетрях абстрактних, „принципіальних“ змагань та теоретичних, від життя далеких міркувань. Нижчі верстви народу, темні й неосвічені, хоч і добре відчували той гніт, — бо на власній шкурі його відчували, — але причин його не розуміли; інстинктом шукаючи їх близько себе, народні маси натрапляли на „Жидів“, на „панів“, і гнів та протест зневолених людей проривався дикими вигуками: „Бий їх!“ Лиш у „жидівських погромах“, „холерних заколотах“ то-що народ ішов часто против тих, хто працював на його-ж користь. Інтелігенція, люди розуму, хоч тямали й причини того бюрократично-цензурного гніту, але щό вони могли проти його подіяти поодинокими, слабкими силами, дез’організовані, роз’єднані?... Нічого!... Мусіли мовчки дивитися на страждання та муки народні, тай собі страждати не менш, або забувши честь і совість „курити фиміями“ — „на страх врагам“... Трохи инакше було тільки студентам: їх однакові здебільшого інтереси та гуртова, спільна праця єднали в одно тіло, в тінь якоїсь організації, що нелегально, наперекір заборонам та карам животіла десятки літ, ховала кращі традиції та надії й слушного часу виявляла голосно протест проти загального пригнічення. Не маючи сама громадянських прав, мізерна купка студентства силкувала ся здобути їх для мільйонів, що сонно, апатично або й ворожо навіть дивилися на сю нерівну боротьбу. Ентузіазм, запал молодечий додавав їм сили, окриляв їх надіями, й вони сміливо кинулись на боротьбу з мільйонами... Ворожі табори стали один проти одного: маленький, слабкий, без приятелів, без підмоги, без жадної зброї, а тільки з вірою в непереможну силу живого духа та ідеї — і потужний, узброєний „останнім словом техніки“, підпертий усім складом життя громадського. На Голіафа здійняв руку навіть не Давид, а якась найдрібніша порошинка...

Почалося з якоїсь дрібної університетської справи; молодіж, справедливо обурена своїм безправним, приниженим становищем та тими дрібними причінками, що ними як павутиною облутане було все життя студента, підняла свій голос і запротестувала. Коли-ж на протест давнім звичаєм не звернуто уваги, а видатніших

протестантів ще й покарано поліційним способом, тоді заворушились усі студенти як один; ентузіясти вливали силу й відвагу в байдужих і тих потягли за собою; гаде, яке було, попригинало голови, поховалось по темних кутках і не сичало, бо знало, інстинктом чуло, що не його тепер час... Студенство висловило свої домагання й одностайно порішило — як що не по їх буде, залишити всяку працю в університеті, спинити виклади, занехати науку й ціною сієї найтяжчої жертви, на яку тільки могло здобутись, звернути публичну увагу на ненормальне становище університетських справ. Боротьба затягала ся й виходила вже по трохи поза мури „храмів науки“. Поки що виклади відбували ся, але якось мляво, недбало, офіційно, — видко, не тим заінтересована була більшість студентів, і професори се добре тямали, вступаючи в напів порожні аудиторії та зустрічаючи скрізь байдужі погляди й холодні обличчя.

Ще перше, за спокійних часів, Лука Петрович звернув свою увагу на одно обличчя між слухачами, що дуже його зацікавило. Се був чорнявий, невеличкий на зріст, сухорлявий студент, з дуже інтелігентним обличчям та розумними, бистрими очима. Сидючи раз-у-раз на одному місці, недалеко професора, він завжди слухав пильно, не зводячи з нього розумних очей, та иноді щось записував у зшиткові, що розгорнутий лежав перед ним. Луці Петровичу запаало в око се обличчя й вельми йому подобало ся стежити за ним. Починаючи виклад, він найперше шукав очима того студента і часто поглядав на його, спостерегаючи, яке вражіння справляли на його слова професора. Трохи згодом сей студент перестрів Луку Петровича на коридорі й заявив, що має охоту писати реферат на одну з тих тем, що порадив студентам Лука Петрович. З розмови, що з сього приводу почала ся, стало видно Луці Петровичу, що студент цікавиться його наукою, пильно вчить ся, читає багато й критично. Професор залюбки провадив з ним розмову, порадив книжки, зробив деякі вказівки. Потім вони зустрічали ся вже як добрі знайомі, хоч Лука Петрович і не знав, як звати студента. Призначений був час, на коли реферат мав поспіти, як саме почав ся серед студентів рух і деякий час Лука Петрович того студента не зустрічав. Аж якось у часописі Луки Петровича появилася дуже остра замітка проти студентів; вона була анонімна, але-ж студенти пізнали автора — то був сам Лука Петрович, що себе уважав за консерватора і обороняв „основи“

від „потрясенія“. Замітка виставляла всю справу, як результат „поподільної агітації политических безумцевъ“; студентів обзивала дітьми, що самі не тямлять, чого хочать, і втручають ся до того, до чого жадного діла не повинні мати; що єдиний обов'язок їх учити ся, а не „политикапствовать“; нарешті, на здогад буряків, проскочила фраза й про якихсь „негодяевъ“, що спочуттем своїм підтримують химерні надії серед молодіжи. Нічого й згадувати, що така замітка викликала, — тай не могла не викликати, — страшенне обурення й проти автора та редактора й проти самої часописі. В замітці добавали мало не офіційний голос, а що злісний донос та свідоме підцькування уряду проти молодіжи — то вже певно. В редакцію посипались листи за листами, автори яких не вагаючись висловлювали свій погляд на справу; кілька чоловіка передплатників звернули часопись назад з прикрими листами. На людях Лука Петрович тільки всміхав ся, читаючи всі ті протести, хоч деь глибоко його почав уже гризти неспокій. Нарешті, прийшовши сьогодні в аудиторію, Лука Петрович не застав нікого з своїх звичайних слухачів; аудиторія була порожня-сінька і прислужник розповів професорови, що студенти довго радились, про щось змагали ся й нарешті розійшлись, мовивши, що викладу слухати не будуть. Стурбований трохи професор постояв коло порожньої аудиторії, ніби міркуючи, що має тепер робити, й повернув ся, щоб іти назад, коли погляд його зупинив ся на знайомому обличчі чорнявого студента, що прямував до його. Лука Петрович ще здалека усміхав ся до студента і приязно простягнув йому руку; але студент руки не прийняв і навіть свою сховавав за спину, ніби бояв ся навіть неумисне доторкнутись нею до Луки Петровича.

— Я, — почав студент виразно вимовляючи кожне слово, — я прийшов до вас, пане професор, сказати, що не читати-му реферата, хоч він у мене й написаний...

— З якої причини? — запитав Лука Петрович нервово, передчуваючи недобре щось.

— У вашій часописі надруковано статю, де студентів обізвано ледарями, що ніби то счиняють заколоти умисне для того, аби не робити свого діла... Далі — там єсть негарні натяки, що не личать не то професорови, а й просто кожній порядній, — на се слово він наліг голосом, — людині... Ся статя всіх нас вельми обурила. Ви самі, пане професор, гаразд тямите, що сьому не-

правда... Я не розумію тільки, на віщо вам адало ся писати сьвідомо неправду, доноси та нацьковувати на чесних людей і громаду й адміністрацію... Ви зневажили університет і професуру, ставши на амплу донощика... Ви..

Що він далі казав, Лука Петрович не чув, остовпівши від тих сьміливих слів, від того несподіваного суду над собою; неначе в якомусь гіпнозі стояв старий професор нерухомо перед молодим хлопцем, обличчя якого аж палало з гніву та бридоти, а дзвінкий голос спершу тихий все підіймав ся нервово, тремтів і мимоволі западав глибоко в душу... Нарешті Лука Петрович отямив ся й промовив перше, що на язык трапилось:

— А як моя така думка? А як се моє переконання?

— Вашим переконанням, вашою думкою се не може бути: ви бо добре знаєте, що се неправда, неправда й неправда! Ви самі на себе пеню зводите... А в тім, — зневажливо усьміхаючись, додав студент, — ви знали, що робили, і я не змагати ся з вами прийшов; я мав тільки сказати вам те, що сказав...

По сій мові студент недбало, мабуть несьвідомо, вклонив ся й пішов геть. Лука Петрович хотів щось крикнути наздогінці, але горлянку йому наче перетяло й він не міг добути ніякого голосу; в грудях від разу заворушило ся щось страшенно велике й важке; воно росло, душило, не давало вільно дихнути. Наче громом прибитий постояв він хвилину на однім місці, потім круто повернув і пішов довгим коридором до професорської кімнати. Студенти, що траплялись йому на дорозі, мовчки бокували від його; ні на одному обличчі не видко було прихильности. Та Лука Петрович того не помічав; останні слова студента, вимовлені неохитно переконаним голосом: „Се неправда!“ — ще й досі лунали в його вухах, а те щось велике, раз вгніздившись йому в грудях, не пропадало, а все росло, більшало, і здавалось, груди от-от луснуть, не знісши тієї великої ваги.

В професорській кімнаті Лука Петрович упав на крісло й довго сидів нерухомо, не маючи досить сили ні підвести ся, ні ворухнути хоч одним членом, ні дихнути навіть — вільно, глибоко дихнути, на цілі груди... Отак сидів він; кругом ні живого духа; було тихо, моторошно, і тільки годинник десь глибоко, аж у мозку, обзивав ся монотонно: „так-так! так-так!“ — немов і він чомусь притакував... Страшна, нечувана образа, вимовлена зневажливо устами майже безвусого хлопця, приголомшила Луку Петровича;

Йому здавало ся, що всі вже знають про його неславу, що на його пальцями тикати-муть, коли йти-ме він улицею. Тепер тільки зрозумів він до ладу всю вагу своєї статі й не міг сам собі по ширости відповісти, чи він писав правду, чи неправду.

— А що, коли я цілком свідомо написав неправду? — заворушилось-запекло десь на самому дні душі його несміливе, тихе питання. — „Так-так! так-так!“ — зневажливо свідчив у мозку годинник, а вага в грудях виросла до такої міри, що от-от, от-от розірве груди... Та Лука Петрович перемиг, приглушив усе те; він разом набрав у груди воздуха, відсапнув і вага з його наче вилетіла, а разом з нею вирвав ся й несамовитий вибух гніву — дикого, лютого, страшенного... Лука Петрович з усієї сили хрюпнув об землю книжкою, що була у його в руці, й крикнув на всю хату диким, охриплим голосом:

— Як він смів мені те сказати? Яке право має він не діяти віри моїй ширости?

Потім він, не піднявши з долу книжки, вибіг з кімнати, вирвав із рукавизованого швейцара, що хотів пану професорови прислужити ся, свого кожуха, надягнув його й не застібнувшись збіг по сходах, опинив ся на вулиці й побіг хутко до дому. Шапка була йому тільки на маківці, пола дорогого кожуха маяла, черкала ся об землю; він вноді наступав на неї й спотикав ся, але не помічав того і хутко йшов далі й далі, несвідомо простуючи до того місця, де вже здавна наймав квартиру. Люди, що траплялись йому по дорозі, здивовано, не тямлячи, що йому таке, поглядали на сього, як видко, багатого, але якогось чудного, розхристаного, наче п'яного чоловіка; кілька студентів глянуло на його всміхаючись...

Лука Петрович, як знаємо, прибіг до дому і в першу голову напав ся на Софію Петровну і збив бучу за неготовий обід, а потім зачинив ся в своїм кабінеті.

III.

Лука Петрович, лігши на отоманку та взявши до рук часопись, думав, що йому удалось перемогти себе. Спершу він справді уважно перечитував передовицю про китайські справи, але на перших же десяти рядках думка його знов вернулася мимоволі, цілком несвідомо й непримітно для його, до недавно перебутої пригоди. Рядки знову злилися в якусь сіру, невиразну масу, де не можна було розібрати нічого; букви розпочали свій танець, гуртували ся,

збирали ся в якісь чудні комбінації, а серед того безладя виявилось і стало перед очима Луки Петровича чорняве, бліде обличчя юнацьке. Воно ніби дричало ся з Луки Петровича своїм поглядом ясним, певним, рішучим, що зазирає на саме дно його душі й читав там найтаємніші його думи... Очи Луки Петровича бігали по рядках, а думки крутили ся коло сього чорнявого, гордого обличчя, такого ненависного, але — що найдивнійше — такого дорогого Луці Петровичу. Се обличчя нагадало йому щось таке знайоме, близьке, дороге, але разом таке давнє-давнє, що він спершу не може навіть пригадати собі гаразд, що саме воно йому нагадало... Лука Петрович зморщив чоло й силкуєть ся пригадати... Так, згадав!... Сеж він сам — Лука Сухомлинець, яким був тоді, у ті давні-давні роки, ще за часів свого студентського життя. Події тих давніх часів, окутані поетичним сяйвом молодості, огріті теплом молодих мрій, надій та змагань зринули з непамяти. Довге безжурне життя, сите, в достатках, в шані та честі за-слонило було, затерло й забуттем покрило той убогий, але дорогий, любий йому образ, і тільки сильна буря та зворушення усього організму, викликані теж молодим, палким учинком властивця того чорнявого обличчя, скаламутили ситий спокій безжурного життя, розбили товстий мур між давнім минулим і сучасним, і в той пролом бистрою хвилею ринули спомини — немов поспішались, немов боялись, що пролом залатають і вони остануть ся там за тим холодним муром... Молодість стала перед очима, як на долоні. Як се давно було, як він відмінив ся і яким тепер чужим і далеким стало все те йому!...

Лука Петрович весь поринув у спомини; часопись випала йому з рук і одною половиною закривала груди, а другою доставала до долу; погляд його недбало блукав по стелі, а спогади виринали з його душі, показували цілу низку давніх образів, що вставали виразно, живо, немов тільки зараз одбуло ся те, що відгородило ся десятками років иньшого життя...

Ось Лука Петрович бачить, як молодий студент, худий, захарчований, в полатаних чоботях та потертому, злинялому пальті бігає з книжками під пахвою „по репетиціях“, не вважаючи на слоту, негоду, холод... Еге-ж, довелось йому таки набігатись замолоду! Батько його, бідний писарець на почті, не міг нічим йому пособляти, а добрі люди, що з милости, а більше з примхи, платили за його в гімназії, відішанули, коли він став студентом,

натякнувши, що студент сам на себе може і повинен заробляти. І він заробляв, ще й батькові допомагав з тих загарованих карбованців, що здобував важкою працею та безупинною біганиною з одного краю міста в другий. Важка се праця: тільки той як слід її оцінити зможе, хто сам бігав отак, почий не досипляючи, шматка не доїдаючи; хто цілі дні висиджував над придуркуватими хлопцями — розбещеними „маниними синками“, або забитими та змалку заляканими крамарчуками, силкуючись пересадити їм у голову мудрощі з латинської граматики, теореми з геометрії, то-що. Скільки часу — молодого, дорогого часу — пожерла без пуття ся навісна біганина; скільки енергії та сили марно пішло, як у воду впало, на сю важку, невдячну працю! Скільки-б можна було на себе зробити, скільки книжок прочитати, як би не треба було марнувати часу, щоб заробити шматок черствого хліба!... Та дарма, — він і так працював на себе, не гайнував часу, ні сил молодих. Набігавшись до нехочу „по ренетиціях“ він вертав ся в свою тісну, темну комірчину, де аж під землею, з одним маленьким віконцем, що сліпало на сонці та скупно, як на дрібні, відважувало світла; там чекала його праця на себе — вільна, незалежна, своя праця...

Стіни великого професорського кабінету здригнули, захитали ся, потім пригнулись, і тихо наблизившись до Луки Петровича, мовчки стали кругом — вохкі та брудні, аж темні; з кутків німо посунув чорний, густий морок, а стеля спустила ся мало не над саму голову... Лука Петрович знову побачив себе в тій давній кімнатці. В ній він прожив увесь час свого студентського життя, споріднив ся духом з тими брудними стінами, що їх розмалювали вигадливими візерунками з цвільї вохкість та вбожество, — і вона, ся вбога кімнатка, не здавалась йому тоді такою бідною й тісною... Там у-перше зазнав він утіх і мук вільної, нічим не скутої, необмеженої думки людської; там він довідав ся про гірке бідування темного люду й запряг ся життю своє присвятити йому; там йому вперше розкрили ся очі на світові неправди й молодий, чулий на все добре розум забував новим життям, орлиним льотом підносячись над дрібними, дешевими пориваннями та повсякчасними турботами життєвими... Там він читав, думав, учив ся, а образи великих письменників — борців за щастє й добро людськості — за останні гроші куплені, дивили ся, приязно всміхаючись на його з вохких, брудних стін і ніби благословляли на важку та чесну

працю; учись, мовляли, колись з нас будуть люди!... Ось над самим столом, де купами лежали книжки, папери і стояла бляшана скринька з дешевим тютюном, висить портрет великого страдника за нещасний люд кріпацький — Шевченка, — тоді Лука Петрович ще не обкидав його болотом у своїй часописі, а мало не молився на його, як на Бога, — високе, думне чоло його ніби позбулося на той час звичайних своїх зморшків, прорізаних суворою долею, а ясний, глибокий погляд з надією спочиває на молодому студентови... Ось молоде, майже дитяче обличчя Добролюбова поруч з суворими, наче застиглими рисами Щедрина; вище — енергічне, тверде, як з криці висічене лице Чернишевського рядом з мягкими, лагідними очима Писарева та довгообразими рисами Некрасова... І ще багато їх, тих обличчів, і які вони всі дорогі були йому тоді, і які вони чужі йому тепер!... З яким важким докором та прикрою зневагою дивляться тепер їх очі на Луку Петровича, а німі уста не тихі слова ласки та привіту промовляють, а грізні обвинувачення — без жалю, без спочуття...

Лука Петрович кинувся, повернувся і розплющив очі; стіни, наче злякавшись того погляду, відступили і сховалися в густому мороці, що сунувся, як і перш, в усіх кутків... „Засвітити-б світло“, — майнула думка, але рука безвладно лежала на грудях... За хвилину стіни знов осмілилися і приступили ближче, а стеля звисла над головою... Крізь густий від тютюну дим, що клубками сотається до гори, неясно блимає-чадить невеличка лампа; світло з неї жовтими плямами падає на молоді, енергічні обличчя, зупиняється на кучерявих головах, летить далі й слабо мерехтить-пропадає по темних кутках, ніби сумуючи, що не має сили й туди досягнути, прогнавши геть темноту. То в маленькій, тісній хатині зібралося однодумне товариство; недбало розсілися вони хто на ліжку, хто просто на долівці, навіть на кривому стільці сидить їх двоє обнявшись; дехто скинув із себе піджака, той крутить цигарку, — але всі пильно слухають те, що в голос читає один з гурту, а потім довго ще німі стіни чують їх запальні розмови та змагання, що так і тхнуть потягом до правди й волі... Обличчя їх розчервонілись, очі палають... Ось починає промову Лука Сухомлинець; усі мовчки слухають тих палких та щирих слів, що джерелом гарячим б'ють із самої душі. Він промовляє про чесне життя, про високі, сьвяті ідеали рівності, добра й братерства та боротьбу за їх, про працю на користь занедбаного рідного

краю та всіх „униженихъ и оскорбленныхъ“; він присягає одним їм служити цілий свій вік і всі за ним присягають і собі... Скільки широти, огню сьвятого, скільки теплого, дружнього життя було на сих зібраннях! Навіть тверда, непоживна ковбаса, об яку не один із їх тепер поломав би зуби, або здобув на віки катара, — і та здавалась тоді найкращою їжою, бо присмачена була поважною розмовою або жартами та співами... А коли всі о півночі пізно порозходять ся і Лука ляже на своє тверде, куче ліжко, сон не зразу надходив, — ніби й йому шкода було відривати молодого хлопця від його мрій, — і він по-тиху, обережно, непомітно спускав ся, брав Луку на свої легкі крила і увесь сьвіт обноував пишними картинами, на яких перше місце раз-у-раз займав Лука, несучи добро та сьвіт між темних, незрячих людей... Сьвяті мрії! Нераз він і засипав з ними, заколисаний і приспаний їх живущою, чарівною силою, і які все гарні снили ся йому тоді сні!...

А ранком уставав Лука і біг до університету, слухав наук і провадив довгі розмови після викладів улюблених професорів. Мов зерно добре на родючу землю, спадали ті слова на молодий розум та чулу душу й давали надію на багаті жнива.

Отак минули, як за водою збігли, чотири роки перебування Лучиною в університеті. Вибираючи шлях, яким мав іти в житті, Лука найбільше зупиняв ся на професурі, що здавала ся йому найвідповіднішою ареною для його праці: вплив на слухачів, загальна повага й незалежність, наукова робота — надили його сюди й він пильно заходив ся коло науки. Талановитий працівник, він звернув незабаром на себе увагу професорів і вони звикли на його дивити ся як на свою майбутню надію та товариша сподіваного; гурток, що його осередком і ватажком був Лука Петрович, радів також, бо сподівав ся і для університета й для своїх ідей великих від його послуг. Ось останній іспит, останнє прощальне зібрання товариства; багато говорило ся на йому, кожен обіцяв на обібраній ниві працювати, поки сил стане; потім — останній поцілунок, і розійшлись вони в сьвіт ріжними шляхами, і для більшости з їх шляхи ті ніколи вже й не сходили ся.

Луку Петровича обібрано університетським стипендіятом, а за два роки широї праці він був уже приват-доцентом. Як живий став перед Лукою Петровичем той час, коли він вступав у найбільшу в університеті аудиторію вже не як студент, а як професор, що має промовити перше своє слово з катедри. Памятає він

добре і той виклад, що для молодого професора був справжнім тріумфом. Коли він вийшов на катедру і глянув на ціле море голів, на ті тисячі очей, що всі звернені були на його — дух йому забило, в очах потемніло, голова обертом пішла. Тиша величя і разом страшна, мов перед бурею, могутня тиша на мент скувала йому язика, перепинила думки; слова десь пропали і майже непритомний стояв він перед тим тисячооким організмом, нічого не розважаючи й не помічаючи, лиш очі, очі, очі... Але то була лише одна хвилинка; він покликав усі свої сили й почав ледви чути, непевно, плутаючись, не знаходячи слів; далі — голос набрав сили, задзвенів, думки вирипали, слова самі спадали на язик і лились, лились. Між ним і тисячооким організмом повстали невидимі звязки, немов течія громовини міцно сполучила його з аудиторією і їй передала те нервово зворушення, що в кожному живчику його організму билось і тремтіло. Година збігла за хвилину, утоми він не чув і тільки горлянка якось пересохла та кров стукала важко у висках. Останні слова його потонули в морі скажених оплесків, студенти на руках винесли його з аудиторії, а нові товариші-професори стискали йому руки, називаючи гордощами й надією університету. Один тільки старий, сивий скептик, що багато дечого бачив на своїм довгім віку, витаючи його мовив: „Дуже за вас радий, а ще більше радів би, коли-б того гуку було менше, — не ті часи!“ Та Лука Петрович, спянілий від щастя, тоді не звернув уваги на ту пересторогу... Блискуча будучність усьміхалась перед ним, повна корисної діяльності, боротьби з лихом, заслуг, пошани, слави... Мрії його справдилися.

Але не так склалося, як укладав у своїй голові Лука Петрович у ті щасливі часи після першого викладу. По всьому місті слава стала про той виклад, а другого чи третього дня Луку Петровича покликано до куратора, і старий, засушений бюрократ, що перше був до його раз-у-раз прихильний, сим разом повитав його вельми сухо, холодно і просто приголомшив відразу питанням:

— А що то ви, голубчику, соціалізм наважились в університеті проповідувати? агітацію завели?... Я сього не потерплю... Станеться що небудь, тоді один я на всій винї; скажуть: чому не дивився?

— Який соціалізм? про яку агітацію ви говорите? — не тямлючи гаразд, про що річ, запитав Лука Петрович.

— А як же не агітація?... Ціле місто мов у дзвони дзвонить про ваш виклад, студенти винесли вас на руках із аудиторії, — щож се таке, я вас питаю? Ви зразу стали найпопулярнішою в місті людиною... Таких професорів нам не потрібно!...

Дарма змагався Лука Петрович, дарма доводив, що вся вина його тільки в тому, що він зачепив вельми цікаву річ в науці і що тим тільки й можна виправдити ентузіазм слухачів. Куратор уперто стояв на своїм.

— Отто-ж бо й є! Отсей ентузіазм і свідчить проти вас... Ми добре знаємо, до чого в нас ентузіазм буває... Не в тім річ, що викладати, а як викладати: иньший і саму найцікавішу річ може проказати тихо, благородно... без ентузіазму, а у вас — он що вийшло!... Ще раз кажу — таких професорів нам не потрібно! Нам треба людей певних, „благонадежних“, що йдуть з нами, не шукають — борони, Боже! — популярности у студентів, не заводять небезпечних іграшок, солоденько виспівуючи про „меншого брата“... А отих соловейків, усяких там демагогів та Робеспєрчиків, — я вам се просто кажу, — ми не можемо терпіти! Вони шкідливі нам самою своєю популярністю... Можете шукати посади де инде...

Мов обухом по голові вдарили сі безсоромні слова Луку Петровича; він мовчки вклонився і повернувся йти, але куратор зупинив його й забалакав лагідніше.

— Але що там не кажи, мені шкода вас. Ви людина молодода, талановита, тільки голова у вас, — хе-хе-хе, даруйте мені, старому, — чорт-зна чим напхана... Дозвольте дати вам батьківську пораду: залишіть се — тоді знову дістанете катедру! Як покастесь, то приходьте, а до того часу — до побачення!...

— Не діждеш! — мовив собі на думці Лука Петрович і з обуренням відкинув навіть думку про „каяття“: знайде він собі роботу й по-за університетом, пробє собі шлях і де инде: не тільки-ж сьвіта, що у вікні!...

Лука Петрович узяв приватну службу на залізниці й тим заробляв на шматок хліба, не кидаючи про те своїх наукових праць. Але яка страшенна, пекуча виявилась різниця між тим сьвітлим шляхом, що стелив ся перед ним у мріях, і суворою, невблаганою дійсністю, що без жалю стоптала всі його надії, в нівець повернула ті мрії утішні! Чи-ж йому, що звик спочивати думками на блискучій діяльності й тішити себе загальною пошаною, було задо-

вольнити ся невидною, людям непримітною службою бухгалтера на залізниці?... А тим часом і тут були свої „партії“, свої підступи та прикрити на ґрунті вже нічим не покритих, не підкрашених, а самих лише голих матеріяльних змагань. Скоро Лука Петрович вступив на службу, зараз же кісткою в горлі став декому з „тузів“ залізницьких: одному „не зробив візиту“, з другим не сів грати в карти, третьому відмовив у якійсь „зовсім дрібній“ послужі, що вимагала про те переступу закона. Сьвітячи йому в вічі, по-за очі повели вони підступну свою роботу; на кожнім кроці чекала його пастка, що — заворонь ся він хоч трохи — живцем його поглинула-б. До того-ж — мертва, нецікава, механічна цілком робота, раз-у-раз цілі гори ненависних йому змалку цифр, у яких він не добачав ніякого тямку, а всю загалом роботу свою уважав нікому непотрібною, час, що на ту роботу йшов, — потраченим марно... Особисті симпатії та честолюбні думки тягли його на катедру в університет, але шлях туди йому був заказаний... Та чи заказаний же? Чи-ж не своєю волею він його зрік ся, чи не сам же він зав'язав собі сьвіт?... І йому все частійш та частійш на думку спадали спокусливі слова старого куратора: „Як покастесь, то приходьте!“ З початку він гнав спокусу від себе і вперто сидів над залізницькими рахунками: далі зродилась думка, що упертістю своєю він нерозумно сам себе викреслює з рядів інтелігентних робітників і безпотрібно ховає живцем у бюрократичній могили... Нові думки підсунули незабаром і вихід на певний, здавало ся, шлях: адже-ж ніяка сила в сьвіті не примусить його говорити проти сумління; треба тільки не всього доторкати ся, не з усього зривати покривало, про дещо й промовчати краще. За те в останньому — його воля! Правда, мовчати там, де сумління вимагає криком кричати, — се компроміс, але хиба й тут їх нема? Тільки що тут вони дрібніші, менш уваги на себе звертають, а суть річий однакова: компроміс, який би малий він не був — усе таки компроміс. То краще-ж іти туди, де ціною сих компромісів, — маленьких, певна річ, для честі й сумління необразливих, — можна хоч якусь користь зробити, а ніж сидіти там, де тільки час дурно переводиш та вбиваєш в собі усе, що мав колись живого й кращого... Довга й спершу важка боротьба духова ставала по трохи-помалу все лекшою, спокусливі думки все брали гору, зрада принципам уже не так лякала Луку Петровича... І стало ся, що з літами він прохолов, припинив і... „покаяв ся“. За „каятє“ дістав професуру.

Він ступив на похилу стежку; перший компроміс потяг за собою інші, безліч компромісів, що мов кільця в ланцюзі вязалися один з одним, кожний провадив за собою другого, а всі разом непохитно вели до одного кінця: вони обсотували собою Луку Петровича, заступали йому всі стежки до колишнього, товстим муром виростаючи між минулим і новим життям. Навіть коли він певною ногою став в університеті й вільнійше міг поводитися, — й тоді не було вже у його сили бодай далі не падати, а не то що вернути ся на давню стежку. З його став професор-урядовець, що дурив себе й слухачів своїх, туманив їм голови запроданою „наукою“, і рідко-рідко проривалось у його, як сумний свідок минулого, живе слово, що захоплювало слухачів і навертало їх думки зовсім не туди, куди звичайно проказував шлях Лука Петрович; і єдине ради сих блискучих хвилин і не відцурались ще його зовсім студенти. Згодом він став ще й редактором „консервативної“, від уряду субсидованої часописі і...

В грудях знов заворушила ся вага і почала рости-рости, підступаючи помалу до горлянки та дух забиваючи; низька стеля стала ще низшою, а чорні стіни приступили так близько, що ніби наважились здушити його з усіх боків... Дихати не стало чим...

Лука Петрович нагло повернув ся на отоманці, зібгав у жмені часопись і кинув її геть від себе в темний куток.

— О, Господи, — якось не вимовив, а простогнав він, — лїг спочити, а ще гірш себе роздратував... Ні, не можу заснути... А все — нерви, нерви... вони мене в домовину вженуть, проклятуші!... Треба обернутись за порадою до якого тямущого лікаря, — шепотїв він, устроївши безсилий погляд у пїтьму.

Тихо й темно було кругом...

У Сятківцях. 16/VIII. 1900.

